

**ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ ПОДІЛЛЯ:
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ СЕЛА ОРІНИН КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Марчук Л. М., Рарицький О. А.

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

lyudmylamarchuk60@gmail.com, rarytskyi_o@ukr.net

Ключові слова:

фразеологізм, фразеологічні одиниці,
національна картина світу,
лінгвокультурологічний аспект.

У статті окреслено аспекти дослідження діалектної фразеології в сучасному українському мовознавстві, подано спостереження над діалектною фразеологією Поділля, а саме – с. Оринин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Зібрано близько 400 одиниць, з урахуванням специфіки матеріалу виділено такі тематичні групи: а) зовнішність людини; б) риси характеру людини; в) сфера діяльності людини; г) людина в соціокультурному аспекті; ґ) онтологічний досвід людини: протяжність у часі; д) людина і довкілля.

У вітчизняній лінгвістичній науці впродовж останніх десятиріч окреслено такі аспекти вивчення фразеології: 1) з'ясування загальних теоретичних питань; 2) стилістичне використання фразеологічних одиниць; 3) видозміни фразеологізмів у художніх текстах; 4) фразеологічні трансформації у сфері публіцистики; 5) діалектна фразеологія та фразеографія.

Провідні вчені-фразеологи України М. Алефіренко, Н. Бабич, В. Білоноженко, Л. Булаховський, І. Гнатюк, М. Демський, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, В. Ужченко, І. Чередниченко, Л. Юрчук аналізували загальноукраїнські та діалектні фразеологізми, тим самим відтворювали національну картину світу, в якій фразеологізми репрезентують не лише ментальні особливості мислення українців, але й ті згустки смислів, у яких закодовано основну інформацію, що передається на генетичному рівні.

Особлива увага приділена сучасними фразеологами та фразеографами діалектній фразеології: буковинські фразеологічні одиниці досліджувала Н. Бабич [2], західноподільські – Н. Коваленко [9], бойківські – М. Демський [7], запорізькі – Т. Грица [7].

Проте аналіз наукових студій дає підстави стверджувати, що недостатньо опрацьованими є питання про лінгвокультурний потенціал діалектних фразеологізмів на матеріалі говірок окремого населеного пункту, з'ясування яких надзвичайно важливе для створення цілісної

картини фразеологічної системи сучасної української мови.

Особливе місце в сучасних дослідженнях займає дисертація Ірини Гарбери “Концепт *людина* у фразеології східноstepових українських говірок”, захищена у Вінниці в 2018 році [4], де вона зазначає, що для усвідомлення світобудови вчені безкінечно ділять світ на сегменти, наділяючи їх категорійністю, вивчають зв'язки між ними з різних точок зору. Застосування когнітивного підходу, що зародився в межах науки про душу людини (психології), до вивчення мовлення людини та його знакового втілення – мови – вкотре засвідчило нерозривність, взаємозалежність ментальних процесів та мовлення, виправданість антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ, який зародився ще у працях Вільгельма фон Гумбольдта, а згодом, уже у ХХ ст. послугував підставою для виникнення нової школи у мовознавстві, що об'єднала цілу когорту дослідників, праці яких відображають систему поглядів, відмінну від класичного підходу до вивчення мови.

Концептуальний аналіз виявився одним із найактуальніших у мовознавчих дослідженнях останнього десятиліття, упевнено увійшов до активного наукового ресурсу, став об'єктом осмислення і оперування не лише лінгвістів, але й психологів, культурологів, філософів.

Дослідження процесу вербалізації концепту *людина* на матеріалі фразеології східноstepових українських говірок, що функціонують у населених пунктах Донецької області, в українській мові не

знайшло адекватного відображення, тому робота Ірини Гарбери, у якій структуровано концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок, з'ясовано систему кодів культури та міжкодових переходів концепту, є актуальною на сьогодні.

Обґрунтовуючи свій погляд на досліджуваний об'єкт, авторка з'ясовує значення термінів “концепт” і “поняття”, розмежовує їх, досліджує етапи напрацювання дефініції: *культурний концепт* → *лінгвокультурний концепт* → *лінгвоконцепт*, подає синонімічний ряд до терміна “концепт”: “архетип”, “гештальт”, “культу рема”, “лінгвокультурема”, “логоепістема”, “ментафакт”, “прототип”, “символ”, “стереотип” тощо.

Авторка виділила 18 кодів культури: 1) соматичний (частини тіла людини (рідше – тварини) й продуктів її життєдіяльності); 2) предметний (предмети побуту, одягу, житла); 3) зооморфний (тварини, земноводні, птахи, комахи); 4) антропний (номінації людини); 5) фітоморфний (рослини, дерева, квіти, плоди); 6) природний (явища природи, стихії, об'єкти ландшафту); 7) гастрономічний (страви, продукти харчування); 8) духовний (моральні й культурні цінності); 9) квантитативний (числа, одиниці виміру); 10) темпоральний (часові відрізки); 11) міфологічний (релігійні і надприродні уявлення, герої міфів, казок, легенд, літературних творів); 12) акціональний (дії, процеси); 13) сенсорний (фізичні відчуття й емоції, почуття, стани); 14) спатіальний (простір); 15) кваліфікативний (риси характеру людини); 16) мовленнєвий (вербальне мовлення, спілкування); 17) колоративний (кольори); 18) геометричний (геометричні тіла, фігури). Кожен код ґрунтовно проаналізовано і щодо квалітативного, і щодо квантитативного наповнення, наведено приклади [4].

Вивченню фраземіки центральної Слобожанщини присвячене дослідження Олени Плетневої. Авторка, досліджуючи синонімію та антонімію, виділяє, наприклад, два синонімічні ряди таких висловів, які стосуються числівникових фразеологічних зворотів:

- 1) ‘дуже багато (про предмети, істоти, гроші, речовину)’: *чого кури не клюють, чого як цвіту в городі, чого хоч греблю гати* тощо;
- 2) ‘дуже багато (про роботу, справи)’: *непочатий край, кінця-краю не видно, до самої суботи* і под.

Підсумовуючи результати дослідження, авторка зазначає: “проведене дослідження підтверджує думку, що особливості ССМ фразем тісно пов'язані з характерними складниками національної мовної картини світу. ССМ

відображають на глибинному семантичному рівні стереотипні, значною мірою еталонні уявлення про українську людину в усій сукупності її фізичних, психічних, моральних, соціальних ознак. Це виявляється, головним чином, у тому, що в основі образів ФО лежать вербальні константи української народної культури, національні символи та етнокультурні реалії. Специфіка різних фразеологічних ССМ зумовлюється метонімічним або метафоричним характером переосмислення вільного словосполучення” [12, с. 16].

У кожному говорі (ареалі) функціонують регіональні фразеологічні одиниці, які відсутні в загальномовних словниках. Вони фіксувалися, документувалися й частково розглядалися ще у ХІХ – на поч. ХХ ст. у етнографічних працях Олександра Потебні, Михайла Номиса, Бориса Грінченка, Павла Чубинського, Івана Франка й інших визначних діячів української та світової культури, проте найчастіше подавалися разом з лексикою або пареміями. Останнім часом ареальні фразеологічні одиниці різних говіркових зон використовували в історико-етимологічних, етнолінгвістичних та ономазіологічних працях Анатолія Івченка, Валерія Мокієнка, Віктора Ужченка, Наталії Хобзей.

Словники фразеологізмів також поступово заповнюють та описують цілісну мовну українську картину світу. Діалектні фразеологізми північного ареалу віддзеркалені Панасом Лисенком у “Словнику поліських говірок” [11]. Григорій Аркушин видав книгу народних висловів “Сказав – як два зв'язав” [1], де зібрав фразеологічні одиниці Полісся і Волині. Варто відзначити ще і “Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок” Наталії Кірілкової [8], до реєстру якого увійшли не зафіксовані раніше ФО: “1) не засвідчені лексико- і фразеологічними працями літературної мови: *піти за свояками* (Дубно); *піти норчака* (Вілія Остр.); *як з кобилою в болоті* (поговорив) (Вільгір Гош.); *як у діда в торбі* (Косиківці Новоуш. Хм.); 2) відрізняються від фіксованих у нормативних працях ФО семантикою чи формальними ознаками, зокрема а) компонентним складом: *вуж голову не встромить* (пор. СФУМ *вуж не пролізе*); б) формою компонентів усталених висловів: *язик чешеться* (пор. СФУМ *чесати язика*); в) семантикою: *простягати руки – ‘бити’*, (пор. СФУМ 1. ‘намагатися заволодіти чим-небудь’ 2. ‘жебракувати, просити милостиню’); *горіти в руках – ‘псувати, ламати’* (пор. СФУМ ‘виконується, здійснюється і т. ін. успішно, швидко’)” [8, с. 4]. Олена Боднар у статті “Українське діалектне словникарство початку ХХІ століття” подає перелік словників, зокрема й

електронних, які вийшли на початку ХХІ століття, серед яких (період до 2008 року) називає 21 словник та зазначає про добре представлення гуцульського говору (6 праць), закарпатського говору, наддністрянського, бойківського, підляського, буковинського, подільського говорів [3]. Новий словник видала дослідниця діалектної фразеології південно-західного Поділля Наталка Коваленко [9].

Також варто відзначити вагомий внесок у цій царині роботи Ірини Чибор “Репрезентація міфологічного етнокоду культури в українській фразеології” [14]; Лариси Корнієнко “Українська фразеологія другої половини ХХ – початку ХХІ століття: тлумачні та перекладні словники” [10] та інші.

У 2017 році вийшов друком словник М. Голянич “Мовний портрет села Тюдів”, у якому представлено результати діалектологічного дослідження, розкрито особливості говірки села Тюдів Косівського району Івано-Франківської області [5].

Нами досліджено говірку села Оринин Кам’янець-Подільського району Хмельницької області. Зібрано близько 400 одиниць, які увійшли в збірку, підготовлену авторами до друку. З урахуванням специфіки матеріалу виділено такі тематичні групи ФО: а) зовнішність людини; б) риси характеру людини; в) сфера діяльності людини; г) людина в соціокультурному аспекті; г) онтологічний досвід людини: протяжність у часі; д) людина і довкілля. Тлумачимо дефініцію фразеологічної одиниці за енциклопедією “Українська мова”, а саме: “Фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема – нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов’язаний фраземотвірній взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів” [13].

Фразеологізм у вузькому розумінні слова на складові частини не ділиться і в реченні виступає як самостійна неподільна одиниця з певним значенням, яке не дорівнює сумі значень слів-компонентів: *Леєм по леєм* (повільно); *прямо, криво, лиш би живо* тощо.

Усі без винятку одиниці є носіями емоційно-експресивного значення, здебільшого пейоративного (*верещить як недорізане поросля; взявся за діло, як воші за тіло; не грай мішигіна*) і лише зрідка мейоративного (*файній дівці файно й в пілці* (про красиву дівчину), функціують у тексті ФО часто з іронічним підтекстом (*напудили, аж душа в п’яти пішла; не зроду каліка, не довіку пан*).

Словник створено за алфавітним принципом разом із заголовною літерою. Напр.:

Тепер мені не до соли, як заграли на басоли (заради розваги кидається будь-яка справа); *Тиць бабі Гриць* (несподіванка), *Торба з дустом* (повільна, нерішуча людина).

Найчастотніша тематична група “Людина в соціокультурному аспекті”, а саме підгрупа фразеологізмів із семантикою “Соціальна нерівність”:

Багатий, як пес на блохи; Багатство до пори, а злидні довіку; Багацьке не пропаде; Багач дивується, з чого бідний годується; Багачеві і дідько дитину колише; Бідний, як церковна миша; Бідний думкою багатіє; Бідному женитися, то й ніч мала; Брат любить жінку здорову, а сестру – багату.

Також можна зазначити велику кількість ФО і щодо характеру людини:

Дурень думкою багатіє; Задер носа, що коцюбою не достанеш; Крутить світом як пес хвостом.

До певних ФО зафіксовані варіанти: *Високий як тополя, а дурний як басоля / як бараболя; дурний як полова; крутить світом як пес хвостом / як циган сонцем / як фірман батогом.*

Цікавими є і варіанти проклинань: *А най тобі добро буде; Агій на тебе.*

Отже, ФО діалектного мовлення, доповнюючи мовну картину світу українців, зазначають мовне чуття українців, уміння доречного висловлювання та багатство і точність характеристик, що відображено у ФО *Народ скаже, як зав’яже*.

Плануємо доповнити дослідження словником діалектних слів для створення повного портрета села. Наприклад: ‘про людину, яка любить поплакатися’ [нундза]; ‘про сильний дощ’ [перішит], [валит]; ‘про яйце з м’якою оболонкою’ [недоносок]². Також вводимо до книги прислів’я та приказки, оскільки в широкому розумінні ці семантичні одиниці розглядаємо як фразеологічні.

² Усі дані були зібрані студентами та викладачами КПНУ в період з 2012 по 2018 рр. під час фольклорних та діалектологічних експедицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін; Луцьк, 2003. 177 с.
2. Бабич Н. Галицько-буковинські варіанти гуцульських фразеологізмів: функціональний аспект. *Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Вип. XXV–XXVI: Філологія*. Івано-Франківськ, 2010. С. 11–15.
3. Боднар О. Українське діалектне словникарство початку XXI століття. *Вісник Одеського національного університету*. Т. 17. Вип. 4. Одеса, 2012. С. 5–26.
4. Гарбера І. Концепт “Людина” у фразеології східностепових українських говірок: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Вінниця, 2018. 20 с.
5. Голянич М. Мовний портрет села Тюдів. Словник: у 2 т. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Т. 1 А–М. 1000 с.
6. Грица Т. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області: дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 1996. 181 с.
7. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1994. 62 с.
8. Кірілкова Н. Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок. Острог – Рівне : Вид. Нац. ун. “Острозька академія”, 2011. 128 с.
9. Коваленко Н. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський : Тов-во “Рута”, 2019. 410 с.
10. Корнієнко Л. Українська фразеографія другої половини XX – початку XXI століть: тлумачні та перекладні словники : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2017. 21 с.
11. Лисенко П. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 259 с.
12. Плетнева О. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект) : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2005. 25 с.
13. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2000. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>.
14. Чибор І. Репрезентація міфологічного етнокоду культури в українській фразеології: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2016. 20 с.

**THEMATIC GROUPS OF DIALECTIK PHRASEOLOGY OF PODILLYA:
LINGUOCULTURAL ASPECT
(on the material of a collection of phraseologisms of the village of Orynin)**

Marchuk L. M., Rarytskyi O. A.

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

In recent decades, the following aspects of the study of phraseology have been outlined in the national linguistic science: 1) clarification of general theoretical issues; 2) stylistic use of phraseological units; 3) modifications of phraseologisms in artistic texts; 4) phraseological transformations in the field of journalism; 5) dialect phraseology and phraseography.

The analysis of scientific studies gives grounds to claim that the issues of the linguocultural potential of dialect phraseologisms on the material of the dialects of a particular settlement are insufficiently elaborated, the elucidation of which is extremely important for the creation of a holistic picture of the phraseological system of modern Ukrainian. We investigated the dialect of the village of Orynin, Kam'yanets-Podilskyi district, Khmelnytsky region. About 400 items were collected and included in the collection prepared by the authors for printing. Taking into account the specificity of the material, the following thematic groups are distinguished: a) human appearance; b) human character traits; c) the sphere of human activity; d) the person in socio-cultural aspect; e) human ontological experience: length in time; e) man and environment.

Without exception, all units are carriers of emotional and expressive meaning, for the most part pejorative, functioning in the text often with an ironic implication.

Phraseologisms of dialect speech, complementing the linguistic picture of the world of Ukrainians, note the linguistic feeling of Ukrainians, the ability to express and the richness and accuracy of characteristics. We plan to supplement the study with a dictionary of dialect words to create a complete portrait of the village. We also introduce proverbs and sayings into the book, because in the broad sense these semantic units are considered phraseological.

Key words: phraseologism, phraseological units, national picture of the world, linguocultural aspect.